

بررسی سند و ذیل دعای عرفه امام حسین علیه السلام

سید مسعود عمرانی
حوزه علمیه قم

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۹/۲۰ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۰/۲/۱۲

دعای عرفه حضرت سیدالشهداء علیه السلام یکی از ارزشمندترین ادعیه مأثوره روز عرفه است. در این مقاله سعی شده این دعای شریف از نظر سند و دلالت بررسی شود؛ بدین صورت که ابتدا بعضی از کتب معتبر دعایی را که ناقل این حدیث شریف می‌باشد ذکر کرده و اندکی در معرفی مؤلفان آن‌ها سخن گفته و بعد به بررسی راویان دعا پرداخته و نظر علمای رجال را درباره آن‌ها ذکر کرده‌ایم. سپس به دلالت حدیث پرداخته، متذکر می‌شویم که مضمون حدیث خود بهترین دلیل بر صحت آن می‌باشد و در انتها بحث مختصری پیرامون ذیل دعای شریف و اسناد آن به حضرت سیدالشهداء علیه السلام شده است و دیدگاه عده‌ای از بزرگان شیعه در این باره نقل و نقد شده است.

کلید واژه‌ها: سند دعای عرفه، مرجحات سندی، دلالت‌شناسی، اصل «دلالته تغنی عن السند»، بشر و بشیر، پسران غالب اسدی

مقدمه

عالی‌ترین مضامین توحیدی را در قالب کلماتی دلنشین بیان می‌کند. روح عرفان و معرفت در عرصه توحید الهی در بخش‌های مختلف این دعا موج می‌زند و سالکان راه حقیقت را در طی مراحل سیر و سلوک استوارتر، مصمم‌تر و مشتاق‌تر می‌سازد. امام حسین علیه السلام این مناجات عاشقانه را در فضایی معنوی و

یکی از زیباترین و شیرین‌ترین دعاها، مناجات امام حسین علیه السلام در روز عرفه است. آن حضرت در این دعای پرمحتوا و شیوا که در عصر روز عرفه و مناسب‌ترین وقت دعا عرضه شده است

۱. کتاب شرح دعای عرفه به قلم نگارنده در بنیاد پژوهش‌های اسلامی در حال انتشار است.

در کنار کعبه، مقدس‌ترین جایگاه مسلمانان و با دلی پرسوز و چشمانی اشکبار قرائت کرده و به عنوان منشور جاویدان توحید برای اهل ایمان به یادگار گذاشته است.

به حقیقت می‌توان گفت که اگر از آن بزرگوار جز همین مناجات، سخن دیگری برای رسیدن به حق و معرفت الهی به جای نمانده بود، اهل عرفان و ایمان را همین کلمات عارفانه و حیاتبخش بس بود، در حالی که دعای عرفه بخش اندکی از معارف بلند و اندیشه‌های عبادی، عرفانی، اجتماعی و سیاسی حضرت اباعبدالله الحسین (علیه السلام) را به پیروان حقیقت‌جوی آن حضرت ارائه می‌کند.

الأمین^۳، بحار الأنوار^۴، زاد المعاد^۵ و مفاتیح الجنان^۶ نقل شده است.

۱- اقبال الأعمال و مصباح الزائر

دو کتاب مذکور به وسیله سید رضی الدین علی بن موسی بن جعفر (م ۶۶۴ق)، معروف به «ابن طاووس» به رشته تحریر درآمده است. این شخصیت بزرگ از فحول و اعظم علمای شیعه امامیه بوده و آثار علمی بسیار نفیس و پر برکتی از خود به یاد گذارده؛ از آن جمله است: «اقبال الأعمال، مصباح الزائر، جناح المسافر و اللهوف فی قتلی الطفوف و سعد السعود و فرج المهموم»^۷.

شناختی مختصر از ناقلان دعا و کتاب‌های آنان

دعای حضرت سید الشهداء (علیه السلام) در صحرای عرفات مشهور به دعای عرفه، در مجامع معتبر روایی و ادعیه، از جمله «اقبال الأعمال^۱ مصباح الزائر^۲، البلد

۲. همو، مصباح الزائر، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۸ ق، ص ۳۵۱.

۳. کفعمی، البلد الامین و الدرع الحصین، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۸ ق، ص ۳۵۰.

۴. مجلسی، بحار الأنوار، بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ ق، ج ۹۸، ص ۲۲۵.

۵. همو، زاد المعاد، تهران، کتابفروشی اسلامی، ۱۴۰۱ ق، ص ۲۶۰.

۶. شیخ عباس قمی، مفاتیح الجنان، تهران، انتشارات اسلامی، بی‌تا، دعای عرفه.

۷. جمعی از پژوهشگران، گلشن ابرار، چاپ دوم: قم، نشر معروف، ۱۳۸۷ ش، ج ۱، ص ۱۱۲.

۱. ابن طاووس، اقبال الأعمال، بیروت، مؤسسة الأعلمی، ۱۴۱۷ ق، ص ۶۵۱.

۲- البلد الأمين

متکلم، جامع منقول و معقول، در تفسیر و حدیث و درایه و رجال و دیگر علوم دینی بود و از طرف سلاطین وقت، سِمَت شیخ الاسلامی داشت و دارای نفوذ تمام و مجدد سنن و محیی آثار امامان معصوم علیهم السلام بود.

علامه مجلسی دارای تألیفات بسیاری است؛ از جمله: «بحار الأنوار در بیش از صد جلد و زاد المعاد و حقّ الیقین».^۲

۴- مفاتیح الجنان

این اثر، تألیف حاج شیخ عباس قمی، فرزند شیخ محمد رضا، معروف به محدث قمی، از علما و محدثان بزرگ شیعه در سده چهاردهم هجری است. محدث قمی از تبار عالمان بلند اندیش و پر کار و با اخلاص بود و آثار او در علوم مختلف، تاریخ، رجال، تراجم، علوم قرآن، اخلاق، عقاید و علم حدیث نشان از روح تلاشگر و عظمت علمی این عالم ژرفنگر دارد. محدث قمی دارای تألیفات بسیاری است؛ از جمله: «مفاتیح الجنان، نفس المهموم، سفینه

این کتاب، تألیف شیخ ابراهیم بن علی بن الحسین بن محمد بن صالح بن اسماعیل جبل عاملی (م ۹۰۵ق) است. او عالمی عامل، عادل، محدثی ثقه، صالح، متقی، عابد، زاهد، ادیب و شاعری ماهر و از اکابر علمای امامیه و محدثان شیعه بود و در علوم ادبیه و انواع علوم متفرقه، ید طولایی داشت و مصنفات طریفه او، بهترین دلیل تبخّر وی در علوم گوناگون است. از این شخصیت علمی ۳۷ مجلد کتاب‌های نفیس به یادگار مانده که از جمله: «البلد الأمين، الدرع الحصین و جنة الأمان الواقیه»^۱ است.

۳- بحار الأنوار و زاد المعاد

این دو کتاب، تألیف، ملا محمد باقر ابن محمد تقی مجلسی اصفهانی (م ۱۱۱۱ق) است. وی از علمای برجسته امامیه و فقهای بزرگ اثنی عشریه، و از عدول و ثقات محدثان طریقت جعفریه بود. او عالمی عامل،

۲. همان، ج ۲، ص ۲۴۹.

۱. همان، ج ۳، ص ۶۹.

در تنقیح المقال آمده است: غالب بن بشر اسدی که ابن اثیر او را از صحابه دانسته، ولی احوال او را شرح نداده است.^۲ ایشان اضافه می‌کند برخی بزرگان درباره بشر بن غالب اسدی کوفی چیزی نگفته‌اند و عده‌ای او را مجهول دانسته‌اند. شیخ (ره) او را از اصحاب حسین علیه السلام و امام سجاد علیه السلام دانسته و به دنبال آن آورده: ظاهر این است که بشر بن غالب الاسدی الکوفی امامی است، اما وضعیت او مجهول است. در اصول کافی هم از او روایت نقل شده است. برخی او را از اصحاب امیرالمؤمنین و امام حسین و امام سجاد علیه السلام دانسته و در مورد وثاقت یا عدم وثاقت او ساکت مانده‌اند.^۳

دیدگاه آیت الله خویی

ایشان در معجم الرجال گویند: شیخ در رجال خود اولی را از اصحاب امام حسین و امام سجاد علیه السلام و علامه برقی او را از یاران علی و حسین و سجاد علیه السلام به

دیدگاه علمای رجال درباره سند دعا در منابع یادشده، دعای عرفه با این کلام آغاز شده است: «بشر و بشیر دو پسر غالب اسدی روایت نموده‌اند که امام حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام در عصر روز عرفه از چادر خود در سرزمین عرفات بیرون آمد با حالت تذلل و تشعشع، و آرام آرام آمد تا اینکه وی و جماعتی از اهل بیت وی و پسرانش و غلامانش در حاشیه چپ کوه عرفات (جبل الرّحمة)، رو به بیت الله الحرام وقوف نمودند. سپس دو دست خود را مانند مسکینی که طعام طلبد، در برابر صورتش بلند کرد و خواند این دعا را: «الحمد لله الذي ليس لقضائه دافع» - تا آخر دعا که به «يا ربّ يا ربّ يا ربّ» مختوم می‌شود».

این دعای شریف سند متصل ندارد و در سند آن، فقط پسران غالب بن بشر اسدی مطرح شده‌اند که دیدگاه علمای رجال را درباره این دو راوی یاد می‌کنیم.

۲. مامقانی، تنقیح المقال فی علم الرجال، نجف،

مطبعة الرضویه، ۱۳۵۲ق، ج ۲، ص ۳۶۵.

۳. همان، ج ۱، ص ۱۷۴.

۱. همان، ج ۲، ص ۵۷۴.

حساب آورده، اما بشیر بن غالب را تنها از راویان حسین بن علی علیه السلام شمرده و اضافه کرده که آقای «مسافر» از او روایت کرده و کافی در کتاب فضل قرآن، سه حدیث و در باب ثواب قرائت قرآن، شش حدیث از او نقل کرده است.^۱

دیدگاه علامه شعرانی

مرحوم ابو الحسن شعرانی مترجم دعای عرفه، نام پدر این دو برادر را خزیمه نقل کرده و از هر دو برادر تجلیل نموده و در خردمندی، هوشیاری و سخن‌شناسی آنان نقل این دعا را تنها دلیل گفته است. همچنین می‌گوید: بشیر خطبه حضرت زینب علیها السلام را نقل کرده و گفته که در کوفه ایراد فرموده؛ خطبه‌ای که بر بلیغ‌ترین خطبای دنیا طعن می‌زند و خود بشیر بر آن شد که حدّ بلاغت آن را معین کند، ولی نتوانست و بهتر از این بیان نیافت که گفت: «کأنما تنطق و تفرغ علی لسان امیر المؤمنین علیه السلام». و در لحن علیا مخدره بالاتر از این جمله نباشد که

کلام او را به کلام علی علیه السلام تشبیه کند. باری این بشیر راوی دعای عرفه، شیفته سخنان سالار شهیدان بود و به نظر نویسنده، خزیم بن بشر که روایت خطبه حضرت زین العابدین علیه السلام از اوست، همان بشیر بن خزیم است که به تصحیف، نام او و پدرش مقدم و مؤخر شده است و این دو برادر گویند: در آن روز مردم در گرد حضرتش ایستاده بودند و مناجات او را گوش می‌کردند و از گریه و زاری باز نمی‌ایستادند تا دعا به پایان رسید و مردم به استماع آن دعا اکتفا کردند و دیگر فراغت برای آنکه خود دعا کنند نیافتند.^۲

برخی مرجحات سندی دعای عرفه

انتساب این دعا به امام حسین علیه السلام مشهور است و تمام علما و محققان، در ایام مختلف به ویژه در روز عرفه و در عرفات، بر تلاوت و قرائت آن اهتمام داشته‌اند و به گفته علامه شعرانی علما به بسیاری از عبارات این دعا در مسایل

۲. ابوالحسن شعرانی، ترجمه دعای عرفه، ضمیمه کتاب فیض الدموع، تألیف میرزا محمد ابراهیم نواب، چاپ اسلامی، ۱۳۴۵ش، ص ۲.

۱. سید ابوالقاسم خویی، معجم رجال الحدیث، بیروت، مطبعة الآداب، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۲۲۷.

توحید احتجاج کرده‌اند و این دعا از مواریث بزرگ اهل بیت و افتخار شیعه است و این خود دلیلی بر صحت و اصالت آن است.^۱

افزون بر این، نقل بزرگانی همچون سید ابن طاووس، کفعمی، مجلسی و محدث قمی که از فحول علم رجال و حدیث بوده و نزد علمای شیعه مقام برجسته‌ای دارند، به عنوان مؤیدات سندی در خور ذکر است.

دلالت‌شناسی

چنان که یادشد، با وجود راویان ثقه در دعای عرفه، این دعا سند متصل ندارد، ولی بر پایه دلالت‌شناسی و اصل «دلالت‌تغنی عن السند»، محتوای این دعا مورد پذیرش قرار گرفته و به امام حسین علیه السلام استناد داده شده است.

علامه محمدتقی جعفری رحمته الله در مقدمه تفسیر دعای عرفه آورده است: اگر چه بعضی از محدثین بزرگوار، یقین به سند این نیایش ندارند، ولی طبق اصل معروف که: «دلالت‌تغنی عن السند»

۱. همان، ص ۲.

گاهی مفهوم و دلالت و محتوای حدیث به قدری با عظمت و مطابق اصول است که از سند بی‌نیاز بوده و احتیاجی به آن وجود ندارد. بدیهی است که نظیر مضامین این نیایش در عالی‌ترین درجه حکمت و عرفان اسلامی را جز انبیای عظام و ائمه معصومین علیهم السلام نمی‌توانند بیان نمایند.^۲

آیت الله جوادی آملی در درس خارج فقه^۳ فرمودند: «منشور و بخشنامه‌ای که از امام صادق علیه السلام روایت شده، دستورالعمل اخلاقی را برای کارگزاران نظام اسلامی بیان می‌کند و از مضامین و معانی بلندی برخوردار است. اگرچه از نظر سند، حدیث مرسله است، ولی اشکالی ندارد که از مضامین و معنای بلند آن در عرصه‌های اجتماعی و اخلاقی استفاده ببریم و اصل «دلالت‌تغنی عن السند» را از بر آن جاری سازیم. بعضی از احادیث شریف نبوی، قسمتی از نهج البلاغه و صحیفه سجادیه

۲. محمدتقی جعفری، نیایش امام حسین علیه السلام در صحرائی عرفات، چاپ چهارم: تهران، نشر آثار علامه، ۱۳۸۲ش، ص ۲۹.

۳. عبدالله جوادی آملی، خارج فقه، مکاسب محرّمه، تاریخ ۱۳۸۰/۸/۱۰.

و بسیاری از دعاها چنین جایگاهی دارند و طبق این اصل دلالت، مورد پذیرش قرار می‌گیرند. البته در مسایل فقهی و بیان حکم شرعی اثبات سند و سندشناسی بسیار مهم است. گرچه در مسایل فقهی نیز گاهی روایات مرسله و غیر معتبر مؤید روایات دیگر قرار می‌گیرند و از این حیث مورد استناد و استفاده قرار می‌گیرد. مبنای هم در این راستا مؤثر می‌باشد و نسبت به هم فرق می‌کنند».

امام خمینی علیه السلام می‌فرماید: دعای بلند و عرفانی سالار شهیدان، حضرت حسین ابن علی علیه السلام، دارای چنان مضامین بلند عرفانی است که در کمتر دعایی یافت می‌شود!

مؤیدات دیگر

۱- سازگاری با قرآن و احادیث

مضامین دعای عرفه با روح قرآن و روایات دیگر اهل بیت سازگار است و مثل مضامین این دعا در بسیاری از ادعیه دیگر معصومان علیهم السلام آمده است. لذا اگر

۱. امام خمینی، *صحیفه نور* تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۵ش، ج ۱۸، ص ۵۶.

طبق اخبار^۲ عرض^۳، متن دعای عرفه بر قرآن شریف هم عرضه شود، یقیناً با روح قرآن همخوانی دارد و هماهنگ است و مورد تأیید اخبار می‌باشد، همان‌گونه که در بخش‌های مختلف این نوشتار به این سازگاری اشاره شده است.

۲- عدم اضطراب در متن

حدیثِ مُضطرب به حدیثی گویند که در متن یا سند آن اختلاف و دوگانگی باشد، به گونه‌ای که صدر و ذیل، یا اجزای متن حدیث با یکدیگر ناسازگار باشد. ممکن است سند یک حدیث درست باشد، ولی متن آن اضطراب^۴ داشته و مردود شمرده شود. لیکن مضامین دعای عرفه نه تنها دچار اختلاف معنی نیست، بلکه توازن کامل آن آشکار است.

۲. احادیثی که بیانگر این است که محتوای احادیث باید بر قرآن عرضه شود تا در صورت عدم تعارض، پذیرفته شود.

۳. شیخ حر عاملی، *وسائل الشیعه*، تهران، المکتبه الاسلامیه، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۸۹.

۴. داوود سلیمانی، *فقه الحدیث*، تهران، فرهنگ و دانش، ۱۳۸۵ش، ص ۱۲۳.

دیدگاه علما درباره ذیل دعای عرفه

در برخی از این مجامع^۱ از جمله *البلد الامین* و *زاد المعاد* و به گفته مرحوم علامه مجلسی در بعضی از نسخه‌های قدیم *اقبال الأعمال* این دعا تنها یک بخش دارد که با عبارت «الحمد لله الذی لیس لقضائه دافع» آغاز می‌شود و با تکرار سه گانه ذکر «یا رب» پایان می‌یابد. اما در برخی دیگر، از جمله در *اقبال الأعمال*، *بحار الأنوار*، *مفاتیح الجنان* و *الصحیفة الحسینیة*، پس از پایان بخش مذکور، بخش دیگری آمده است که با عبارت «الهی أنا الفقیر فی غنای» آغاز می‌شود و با عبارت «انک علی کل شیء قدیر» پایان می‌یابد.

الف) دیدگاه علامه مجلسی

ایشان در *بحار الأنوار* در انتساب این بخش از دعا به حضرت سید الشهداء علیه السلام اظهار تردید می‌کند و می‌نویسد: «عبارات این ورقه با سیاق دعاهای حضرات معصومین سازگار نیست و تنها

موافق مذاق صوفیان است. بنابراین یکی از بزرگان این ورقه را از افزوده‌های یکی از مشایخ صوفیان دانسته است که به دعا ملحق کرده است»^۲.

توضیح: چنان‌که ملاحظه می‌شود، تردید در انتساب این بخش از دعا به حضرت سید الشهداء علیه السلام مستند به تشکیک در وثاقت راویان آن نیست، یا حتی به خاطر عدم فصاحت و بلاغت قسمت آخر دعا نمی‌باشد، همان‌طور که علامه شعرانی نیز در مقدمه^۳ خود می‌فرماید: چند جمله در اوّل دعا که در بعضی نسخ آن دیده شد، و در نسخ دیگر نبود، ترجمه نکردم؛ چون آن فصاحت که در سایر قرائن دیدم در آن ندیدم و احتمال دادم که بعضی راویان به سبب نسیان در آن تحریفی کرده، اما زیادتی آخر دعا که در نسخ *اقبال* موجود است و در *بلد الامین* نیست، بالتمام آورده و ترجمه کرده، زیرا از جهت معنی و از جهت لفظ و بلاغت ضعفی در آن مشاهده نمی‌گردد. لذا نقد علامه

۲. مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۹۸، ص ۲۲۵.

۳. شعرانی، *ترجمه دعای عرفه*، ص ۲.

۱. کفعمی، *البلد الامین*، ص ۳۵۰؛ مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۹۸، ص ۲۲۵.

مجلسی مستند به محتوای آن است که به نظر ایشان ناسازگار با سیاق ادعیه معصومان علیهم السلام و موافق مذاق صوفیان است.

نقد و بررسی دیدگاه علامه مجلسی

شاید منشأ کلام این محدث بزرگوار شیعه، ناظر به بعضی از عبارات دعاست که از دیدگاه آن عالم بزرگ شیعه با احادیث دیگر اهل بیت علیهم السلام منافات داشته باشد. لذا نقد یا تأیید ایشان، مستلزم فهم دقیق روایات و تطبیق آن با مقدمات فلسفی و عرفانی است که در این مقال مجالی برای آن نمی‌باشد، ولی شایسته است به چند نکته در نقد علامه بزرگوار اشاره شود:

۱- نباید انتظار داشت که سیاق ادعیه با سیاق همه روایات یکسان باشد. لطائف شوقی و عرفانی و مقامات ذوقی و شهودی که در ادعیه نهفته‌اند، در روایات کمتر دیده می‌شود؛ زیرا در روایات مخاطب مردم‌اند و معصومین علیهم السلام با آنان محاوره داشتند و به فراخور عقل و فهم و ادراک و

معرفت آنان با ایشان سخن می‌گفتند، نه اینکه هر چه را به کنه عقل خودشان گفتنی بود، بگویند؛ چنان که مرحوم کلینی در *کافی* از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده که فرمود: «رسول خدا صلی الله علیه و آله هیچگاه بر اساس کُنه عقلش با بندگان خدا سخن نگفت». و نیز فرمود که پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: «به ما پیامبران امر شده است که با مردم به اندازه عقلشان سخن بگوییم»^۱.

اما در ادعیه و مناجات‌ها با جمال و جلال و حسن مطلق و محبوب و معشوق حقیقی به راز و نیاز بودند. لذا آنچه در نهان‌خانه سرّ و نگارخانه عشق و بیت المعمور ادب داشتند، به زبان آوردند و به کنه عقل خودشان مناجات و دعا داشتند.

بدین سان نباید به صرف ناسازگاری ظاهری بخشی از ادعیه با روایات، در صدور آن از معصومین علیهم السلام تردید روا داشت، بلکه این تردید باید مستند به تشکیک در وثاقت راویان، بحث‌های

۱. کلینی، محمد، پیشین، ج ۱، ص ۲۷.

ب) دیدگاه علامه سید محمد حسین طهرانی

ایشان نیز در کتاب *الله شناسی* بعد از نقل کلام مرحوم علامه مجلسی می نویسد:

این مناجات، از «ابن عطاء الله» می باشد و اسنادش به حضرت امام حسین سید الشهداء روحی فداه، غلط است.

مرحوم سید ابن طاووس وفاتش در پنجم ذوالقعدة سنه ۶۶۴ بوده است، چطور تصور می شود این فقرات را از ابن عطاء الله که وفاتش در جمادی الآخره سنه ۷۰۹ بوده است اخذ کند و به حضرت نسبت دهد؟ میان زمان ارتحال این دو نفر چهل و چهار سال و هفت ماه فاصله است، و سید بدین مدت، یعنی قریب نیم قرن پیش از انشاء کننده این دعاها رحلت نموده است. بنابراین در این جا به طور حتم باید گفت الحاق این فقرات به دعای امام در روز عرفه در کتاب *إقبال*، پس از ارتحال سید تحقیق یافته است.

بنابراین، احتمال دوم علامه

زبان شناختی دقیق، ناسازگاری با آیات قرآن (که در این صورت نیز یا باید آیات قرآنی را تأویل کرد و دست از ظاهر آنها برداشت، یا در سند یا دلالت سخنان منسوب به معصومین علیهم السلام تردید کرد) یا ناسازگاری با عقل (که در این صورت نیز باید در ادله عقلیه دقت بیشتری کرد و اگر با حکم صریح عقل در تعارض اند در سند یا دلالت آنها تجدید نظر کرد) باشد^۱.

۲- محتوای این بخش از دعا نه تنها با سیاق ادعیه معصومین علیهم السلام ناسازگار نیست، بلکه علاوه بر وجود عباراتی مشابه آن در ادعیه و سخنان آن حضرات، با آیات قرآن کریم نیز سازگار است و ادله عقلی نیز مؤید آن می باشد و این بخش از دعای عرفه می تواند به عنوان اوج بروز و بروز اوج عرفان حضرت سید الشهداء علیه السلام به خدای تعالی و رابطه هستی با خدا و نحوه حضور خدا در هستی و کیفیت معرفت مخلوقات نسبت به خداوند مطرح شود.

۱. محمد کاظم فرقانی، «عرفان سید الشهداء»، مجله مشکوة، ش ۸۲، بهار ۱۳۸۳ ش، ص ۴۵.

مجلسی (ره) به طور یقین، به تعیین مبدل می‌گردد؛ و احتمال اول او که: شاید در بدو امر در کتب بعضی از آنان آمده است، و ابن طاووس در کتاب *إقبال* با غفلت از حقیقت حال نقل کرده است، نادرست خواهد شد.

حاشا و کلاً که سید با آن عظمت مقام، کلام عارفی را از کتابی اخذ کند و بردارد به دنبال دعای امام بگذارد و اسناد و انتسابش را به امام بدهد!

شاهد بر این، عدم ذکر سید در کتاب *مصباح الزائر* و عدم ذکر آن در نسخه‌های عتیقه از *إقبال* است؛ یعنی این نسخه‌ها در زمان حیات سید بوده است، و پس از وفاتش بدان الحاق نمودند. اما چون مجلسی از کتاب *حکم عطائیه* بی‌اطلاع بوده است و از مؤلف آن و از زمان تألیفش خبر نداشته است، لهذا به چنین اسناد اشتباهی در افتاده است.

و اما اشتباه مرحوم محدث قمی آن است که: پس از آنکه ایشان که خبره فن و تألیف و بحث و فحص هستند، کلام علامه مجلسی را در *بحار الأنوار* دیده‌اند

که فرموده است: این فقرات از دعا در نسخ عتیقه کتاب *إقبال* یافت نشده است، چرا در *مفاتیح الجنان* فرموده‌اند: «ولیکن سید ابن طاووس در *إقبال* بعد از *يَا رَبَّ يَا رَبَّ يَا رَبَّ* این زیادتى را ذکر فرموده است»؟ زیرا که این عبارت، اسناد دعا را به سید ابن طاووس می‌رساند. ایشان باید فرموده باشند: در بعضی از نسخ کتاب *إقبال* که عتیقه نیستند، این زیادتى دیده شده است.

حاصل سخن آن است که: این دعا، دعای بسیار خوب با مضمون رشیق و عالی است، و خواندن آن در هر وقت مساعدی که حال اقتضا کند (نه با تکلف) مغتنم و مفید می‌باشد؛ اما اسناد آن به حضرت سید الشهداء علیه السلام جائز نیست. *وَالْحَمْدُ لِلَّهِ أَوْلَىٰ وَ آخِرًا، وَ ظَاهِرًا وَ بَاطِنًا!*

نقد و بررسی دیدگاه علامه طهرانی

اول اینکه ایشان هیچ دلیلی بر این

۱. سید محمد حسین حسینی طهرانی، *الله شناسی*، مشهد، انتشارات علامه طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۷۱.

ادّعا که این مناجات از ابن عطاء الله است ذکر نمی‌کنند، و آن را امری مفروغ عنه دانسته و بعد مسائل بعدی آن را (مثل تفاوت میان زمان ارتحال آن دو بزرگوار و ...) مطرح می‌کنند، در حالی که یافت شدن این ذیل در کلمات «ابن عطاء» دلیل بر آن نمی‌شود که این از کلمات او باشد، زیرا اولاً «ابن عطاء» متأخر از «ابن طاووس» است و در ثانی در هیچ یک از نسخه‌های *اقبال* که این ذیل در آن‌ها آمده، نامی و اسمی از «ابن عطاء» به میان نیامده است. به علاوه طبق تحقیق یکی از محققان^۱، بخشی از فقرات اصل دعای عرفه در کلمات ذوالنون مصری هم آمده است. ما نمی‌توانیم به صرف آمدن فقرات این دعا در کلمات کسی، حکم کنیم که این دعا از آن او بوده است، بلکه با توجه به بلند بودن کلمات ائمه علیهم‌السلام، نوع عارفان و اندیشمندان از کلمات آنان استفاده

۱. محمدمهدی کرباسچی، بررسی متن، سند، شروح و نسخ خطی مصادر اولیه قسمت دوم دعای عرفه امام حسین علیه‌السلام، قم، دانشکده علوم حدیث، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته: علوم حدیث، گرایش: کلام و عقاید، بهمن ۱۳۸۵ ش.

می‌کردند. پس بهتر آن است که بگوییم «ابن عطاء» مانند «ذوالنون»، این دعا را از مصادر شیعی اخذ نموده است، نه اینکه عالمان شیعی را متهم کنیم که کلمات «ابن عطاء» را اخذ نموده و به امام نسبت داده‌اند.

دوم اینکه در بعضی نسخ عتیقه و قدیم کتاب *اقبال* این اضافات دیده شده است. محقق یاد شده در این‌باره می‌نویسد: از مجموع ۵۴ نسخه *اقبال الأعمال* ابن طاووس که تاکنون شناسایی شده، وضعیت آن‌ها نسبت به ذیل چنین است:

- ۲۴ نسخه ذیل را شامل بودند،
- ۵ نسخه ذیل را نداشتند،
- ۱۵ نسخه، نه اصل دعای عرفه را داشتند و نه ذیل را،
- ۱۰ نسخه هم محقق دسترسی به آن‌ها نداشته است.^۲

بنابراین ذیل دعای عرفه، مانند اصل دعای عرفه در بیشتر نسخه‌های *اقبال الأعمال* موجود است و نظر مرحوم شیخ

۲. همان.

عباس قمی هم که در *مفاتیح الجنان* فرموده «ابن طاووس در *اقبال* این ذیل را آورده» کاملاً درست است و نشانه تبخّر کامل این مرد الهی در نسخه‌شناسی می‌باشد.

سومین نقد اینکه فصاحت و بلاغت ذیل آن بنا به نقل متخصصان بلاغت مشابه اصل دعا است که از غیر معصوم، تألیف آن بسیار بعید است. لذا مطالب دیگری را که ایشان مطرح کرده‌اند (مثل اشکال بر محدث قمی و ...) هیچ‌کدام موضوعیت ندارد.

در پایان مؤیداتی را که آیت الله جوادی آملی در مورد مستند بودن ذیل دعا به حضرت سید الشهداء علیه السلام فرموده‌اند، ذکر کرده، این بخش را به اتمام می‌رسانیم: در بررسی اسناد روایات، آنچه اصل است و موضوعیت دارد، صدور آن از امام معصوم است؛ یعنی یک حدیث پژوه باید اطمینان یابد که محتوای مورد نظر وی، از معصوم علیه السلام صادر شده است. این اطمینان گاهی از راه وثاقت و اصالت و صداقت راوی به دست می‌آید، گاهی از راه بلندی محتوا

و اتقان متن و گاهی نیز از راه شواهد و قرائن منفصل و متصل. از این‌رو، بررسی سندی احادیث از آن جهت مورد توجه قرار می‌گیرد که راهی برای حصول این اطمینان است و به اصطلاح موضوعیت ندارد، بلکه طریقیّت دارد.

سپس در ادامه چند شاهد و قرینه ذکر کرده‌اند:

۱- سید ابن طاووس رحمته الله علیه که از بزرگان امامیه است، آن را در کتاب *قیّم اقبال الأعمال* نقل کرده و در نقل او هیچ خدشه‌ای نیست. گرچه بر اثر شهود نسبان برخی از نسخه‌نویسان در برخی نسخ دست‌نویس *اقبال*، ذیل دعای عرفه نیامده، لیکن استاد بزرگوار مرحوم علامه شعرانی نوشته‌اند: در کتابخانه آستان قدس رضوی به نسخه‌ای قدیمی و معتبر از *اقبال الأعمال* برخوردم که ذیل دعا در آن آمده است.

۲- محتوای بلند این دعای نورانی نشانه صدور این متن از زبان معصوم علیه السلام است.

۳- بخش آغازین دعای شریف عرفه محتوای عمومی دارد. مسألت

کردن از خدا، در میان گذاشتن مشکلات با ذات اقدس الهی، حوائج علمی و عینی را از او خواستن و... این‌ها در سایر دعاها نیز هست، لیکن سلطان مباحث دعای عرفه و کوهان بلند معارف آن، قسمت‌های پایانی دعاست که شباهت محتوایی با سخنان دیگر امام حسین علیه السلام دارد^۱.

نتیجه‌گیری

دعای شریف عرفه سید الشهداء علیه السلام در مجامع معتبر روایی و ادعیه، توسط بزرگانی همچون سید ابن طاووس، کفعمی، مجلسی و محدث قمی که از فحول علم رجال و حدیث بوده و در شمار علمای برجسته شیعه می‌باشند، نقل شده است.

همچنین دربارهٔ روایان این دعا طعن و مذمتی از رجالیون نقل نشده و فقط در بعضی نظرها به مجهول بودن آن‌ها اشاره شده است که آن هم با توجه به

۱. سید جواد حسینی، نیم‌نگاهی به: «شرح فرازهایی از دعای عرفه»، *میقات حج*، زمستان ۱۳۸۸، شماره ۴۲، ص ۴.

فصاحت و بلاغت دعای شریف و اصل «دلالته تغنی عن السند» و نیز با توجه به مضامین منطبق با قرآن و عقل و سایر روایات دیگر اهل بیت علیهم السلام اشکالی بر صدور این حدیث شریف وارد نمی‌کند.

بخش پایانی دعا هم از نظر سندی بی‌اشکال است و قابلیت استناد به امام حسین علیه السلام را دارد و استناد آن به ابن عطاء الله درست نیست و فقط از لحاظ مضمون مورد اشکال علامه مجلسی رحمته الله قرار گرفته بود که با توجه به عدم منافات آن با سیاق سایر ادعیه معصومین علیهم السلام و بعضی مؤیدات دیگر، پاسخ آن داده شد.

منابع

۱. ابن طاووس، علی بن موسی، *اقبال الأعمال*، بیروت، مؤسسة الأعلمی، ۱۴۱۷ ق.
۲. _____، *مصباح الزائر*، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۸ ق.
۳. جعفری، محمد تقی، *نیایش امام حسین علیه السلام* در *صحرائ عرفات*، چاپ چهارم: تهران، نشر آثار علامه، ۱۳۸۲ ش.
۴. جمعی از پژوهشگران، *گلشن ابرار*، چاپ دوم: قم، نشر معروف، ۱۳۸۷ ش.

۵. حرّ عاملی، محمد بن حسن، *وسایل الشیعه*، تهران، المكتبة الاسلامیه، ۱۴۱۰ ق.
۶. حسینی، سید جواد، نیم‌نگاهی به: «شرح فرازهایی از دعای عرفه»، *میقات حج*، زمستان ۱۳۸۸، ش ۴۲.
۷. حسینی طهرانی، سید محمد حسین، *الله شناسی*، مشهد: انتشارات علامه طباطبایی، ۱۴۱۷ ق.
۸. خمینی، سید روح الله (امام)، *صحیفه نور*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۵ ش.
۹. خویی، سید ابوالقاسم، *معجم رجال الحدیث*، چاپ سوم: بیروت، مطبعة الآداب، ۱۴۰۳ ق.
۱۰. سلیمانی، داوود، *فقه الحدیث*، تهران، فرهنگ و دانش، ۱۳۸۵ ش.
۱۱. شعرانی، ابوالحسن، *ترجمه دعای عرفه*، ضمیمه کتاب فیض الدموع، تألیف میرزا محمد ابراهیم نواب، چاپ اسلامی، ۱۳۴۵ ش.
۱۲. فرقانی، محمد کاظم، «عرفان سید الشهداء»، *مجله مشکوة*، ش ۸۲، بهار ۱۳۸۳.
۱۳. قمی، شیخ عباس، *مفاتیح الجنان*، تهران، انتشارات اسلامی، بی تا.
۱۴. کرباسچی، محمد مهدی، *بررسی متن، سند، شروح و نسخ خطی مصادر اولیه قسمت دوم دعای عرفه امام حسین علیّه السلام*، قم، دانشکده علوم حدیث، پایان نامه کارشناسی ارشد، رشته: علوم حدیث، گرایش: کلام و عقاید، بهمن، ۱۳۸۵.
۱۵. کفعمی، تقی الدین ابراهیم، *البلد الامین و الدرع الحصین*، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۸ ق.
۱۶. مامقانی، عبدالله، *تنقیح المقال فی علم الرجال*، نجف، مطبعة الرضویه، ۱۳۵۲ ق.
۱۷. مجلسی، محمدباقر، *بحار الانوار*، بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ ق.
۱۸. _____، *زاد المعاد*، تهران، کتابفروشی اسلامی، ۱۴۰۱ ق.